

YO'L-TRANSPORT VAZIYATLARINI TAHLIL QILISH ORQALI BO'LAJAK HAYDOVCHILARNING KASBIY FIKRLASHINI RIVOJLANTIRISH

Matniyazov Davronbek Erimbetovich

Qoraqalpog'iston Respublikasi Ellikqal'a tuman 1-son texnikumi

Kasbiy fanlar Bosh o'qituvchisi

Annotatsiya: *Maqolada yo'l-transport vaziyatlarini tahlil qilish orqali bo'lajak haydovchilarning kasbiy fikrlashini rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari yoritiladi. Vaziyatli topshiriqlarning xavfni baholash, harakat oqibatlarini oldindan ko'rish va asosli qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirishdagi o'rni ochib beriladi.*

Kalit so'zlar: *yo'l-transport vaziyati, bo'lajak haydovchi, kasbiy fikrlash, vaziyatli tahlil, xavfni baholash, qaror qabul qilish.*

Аннотация: *В статье рассматриваются педагогические возможности развития профессионального мышления будущих водителей посредством анализа дорожно-транспортных ситуаций. Раскрывается роль ситуационных заданий в формировании навыков оценки риска, прогнозирования последствий действий и принятия обоснованных решений.*

Ключевые слова: *дорожно-транспортная ситуация, будущий водитель, профессиональное мышление, ситуационный анализ, оценка риска, принятие решений.*

Abstract. *The article examines pedagogical opportunities for developing prospective drivers' professional reasoning through the analysis of road traffic situations. It discusses the role of scenario-based tasks in developing risk assessment, anticipation of consequences, and informed decision-making skills.*

Keywords: *road traffic situation, prospective driver, professional reasoning, situational analysis, risk assessment, decision-making.*

KIRISH

Haydovchining kasbiy tayyorgarligi yo'l harakati qoidalarini bilishi, transport vositasini boshqarish ko'nikmalari hamda o'zgaruvchan yo'l sharoitida asosli qaror qabul qila olishi orqali namoyon bo'ladi. Harakat jarayonida yo'lning holati, transport vositalarining joylashuvi, ko'rinish sharoiti va boshqa ishtirokchilarning xatti-harakatlari o'zaro bog'liq holda baholanadi.

Bunday vaziyatlarda haydovchidan muhim belgilarni ajratish, mavjud ma'lumotlarni tahlil qilish va harakatning ehtimoliy oqibatlarini oldindan ko'ra olish talab etiladi. Shu sababli bo'lajak haydovchilarni tayyorlashda kasbiy fikrlashni rivojlantirish ta'lim mazmunining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

Kasbiy fikrlash haydovchining yo'l-transport vaziyatini yaxlit idrok etishi, uning tarkibiy qismlari o'rtasidagi bog'lanishlarni tushunishi va xavfsizlik talablariga muvofiq qaror qabul qilishini ta'minlaydigan aqliy faoliyat sifatida qaraladi. Uning

tarkibida kuzatuvchanlik, tahlil qilish, taqqoslash, sabab va oqibat munosabatlarini aniqlash hamda o'z qarorini baholash qobiliyatlari o'zaro uyg'unlashadi. Mazkur qobiliyatlar nazariy bilimlarni amaliy vaziyatga tatbiq etishda alohida ahamiyat kasb etadi. Bo'lajak haydovchi muayyan qoida mazmunini tushunib, uning aniq sharoitda qanday ahamiyatga ega ekanini izohlay olsa, bilimni ongli qo'llash uchun zarur asos shakllanadi.

Yo'l-transport vaziyatlarini tahlil qilish ta'lim jarayonini haydovchilik faoliyatining mazmuni bilan bog'lash imkonini beradi. Vaziyatli topshiriqlarda harakat ishtirokchilarining o'zaro joylashuvi, yo'l belgilari, ko'rinishga ta'sir qiluvchi omillar va ehtimoliy xavflar birgalikda ko'rib chiqiladi.

Bo'lajak haydovchi ushbu ma'lumotlar orasidan qaror uchun muhim bo'lgan jihatlarni ajratadi, vaziyatning rivojlanish ehtimollarini muhokama qiladi va tanlangan harakatni asoslaydi. Tahlil davomida bildirilgan xulosalarning dalillar bilan bog'lanishi kasbiy mulohazaning aniqligini oshirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, yetarli ma'lumot mavjud bo'lmagan holatlarni anglash va taxminni aniq kuzatilgan belgidan farqlash fikrlash madaniyatining muhim jihatidir.

Yo'l harakati qoidalarini o'rgatishda tushuntirish, eslab qolish va bilimni tekshirish usullari muayyan didaktik vazifani bajaradi. Ushbu usullarni vaziyatli tahlil bilan boyitish esa bilimlarning qo'llanish sharoitlarini chuqurroq tushunishga yordam beradi. Ta'lim oluvchidan javobni tanlash bilan birga, uning sababini tushuntirish, boshqa variantlarning oqibatlarini baholash va yangi ma'lumot paydo bo'lganda xulosasini qayta ko'rib chiqish talab etiladi. Natijada o'qitish jarayonida tayyor javobni eslashdan vaziyatni mustaqil anglashga o'tish uchun sharoit yaratiladi. Bunday faoliyatda xatolar ham pedagogik tahlil manbai bo'lib, ular orqali noto'g'ri mulohazaning kelib chiqish sabablari aniqlanadi.

Kasbiy fikrlashni rivojlantirishda o'qituvchining vaziyatni taqdim etish usuli va muhokamani boshqarish mahorati muhim o'rin tutadi. Tasvirli topshiriqlar, videolavhalar, sxemalar va modellashtirilgan holatlar ma'lum o'quv vazifasiga mos tanlanishi zarur. Topshiriqlarning murakkabligi tayyorgarlik darajasiga muvofiq oshirilib, dastlab alohida omillar, keyinchalik esa bir nechta omilning o'zaro ta'siri tahlil qilinadi. O'qituvchining yo'naltiruvchi savollari bo'lajak haydovchining qanday fikrlaganini aniqlash, e'tibordan chetda qolgan jihatlarni ko'rsatish va xulosalarni aniqlashtirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, muhokamada o'z fikrini dalillash va boshqalarning mulohazasini tinglash ko'nikmalari ham rivojlanadi.

Yo'l-transport vaziyatlarini pedagogik jihatdan izchil tahlil qilish kasbiy mas'uliyatni shakllantirish bilan ham uzviy bog'liqdir. Qabul qilinadigan qarorning boshqa harakat ishtirokchilariga ta'sirini anglash bo'lajak haydovchida ehtiyotkorlik, o'z harakatini nazorat qilish va xavfsizlikka ongli munosabatni rivojlantirishga yordam beradi. Shu nuqtayi nazardan, vaziyatli tahlilga asoslangan o'qitish nazariy tayyorgarlik va amaliy faoliyat o'rtasidagi bog'liqlikni mustahkamlovchi muhim pedagogik yo'nalishdir. Uni kasbiy ta'lim jarayoniga mazmunan uyg'unlashtirish

bo'lajak haydovchilarning fikrlash mustaqilligi va kasbiy qarorlarining asoslanganligini rivojlantirish uchun zarur sharoit yaratadi.

Asosiy qism

Yo'l-transport vaziyatlarini tahlil qilish orqali kasbiy fikrlashni rivojlantirish bo'lajak haydovchini kuzatilayotgan holatni tushunish, uning o'zgarishini taxmin qilish va qarorini asoslashga o'rgatishni nazarda tutadi. Bunda ta'limning asosiy mazmunini o'zaro bog'langan harakat sharoitlari tashkil etadi. Transport vositalarining joylashuvi, yo'lning ko'rinishi, harakat ishtirokchilarining xatti-harakati va mavjud cheklovlar yagona vaziyat doirasida ko'rib chiqiladi. Amaliy topshiriq esa ushbu omillarni ajratish, ularning ahamiyatini baholash va ehtimoliy oqibatlarni tushuntirishga yo'naltiriladi.

Kasbiy fikrlashning tarkibida kuzatish, tahlil qilish, oldindan ko'ra bilish, qaror qabul qilish va o'z qarorini tekshirish jarayonlari bir-birini to'ldiradi. Kuzatish orqali vaziyat haqidagi dastlabki ma'lumotlar ajratiladi. Tahlil jarayonida bu ma'lumotlarning o'zaro aloqasi aniqlanadi, bashorat qilishda esa vaziyatning qanday rivojlanishi mumkinligi muhokama etiladi. Qaror qabul qilish mavjud sharoit, yo'l harakati qoidalari va xavfsizlik talablarini hisobga olishni talab qiladi. O'z qarorini tekshirish bosqichida bo'lajak haydovchi xulosasining yetarli dalillarga tayanganini va qaysi jihatlar noaniq qolganini baholaydi.

Mazkur jarayonlarni ta'lim topshiriqlari bilan bog'lash uchun quyidagi metodik tartibdan foydalanish mumkin.

1-jadval. Yo'l-transport vaziyatini tahlil qilish bosqichlari

Tahlil bosqichi		Bajariladigan aqliy faoliyat		Baholashda e'tibor beriladigan jihat	
Kuzatish		Vaziyatdagi muhim belgilarni ajratish		Asosiy omillarning e'tibordan chetda qolmasligi	
Ma'lumotlarni tahlil qilish		Belgilar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash		Kuzatilgan	holat va taxminning farqlanishi
Xavfni baholash		Ehtimoliy xavf manbalarini izohlash		Xavfning dalillar asosida tushuntirilishi	
Vaziyat rivojini taxmin qilish		Bir nechta ehtimoliy davomni ko'rib chiqish		Muqobil	holatlarning hisobga olinishi
Qarorni asoslash		Tanlangan yechimni tushuntirish		Qoidalar, sharoit va xavfsizlikning uyg'un hisobga olinishi	
O'zini tekshirish		Xulosa va fikrlash jarayonini qayta baholash		Kamchilikni aniqlash va tuzatish qobiliyati	

Vaziyatli topshiriqlarni tanlashda ularning o'quv maqsadiga mosligi muhimdir. Dastlab bir yoki ikki asosiy omilni tahlil qilishga qaratilgan sodda holatlardan foydalanish maqsadga muvofiq. Keyinchalik topshiriqlarga qo'shimcha harakat ishtirokchilari, ko'rinishga ta'sir etuvchi sharoitlar va noaniq ma'lumotlar kiritiladi. Murakkablikning bunday oshirilishi bo'lajak haydovchiga fikrlash tartibini bosqichma-bosqich o'zlashtirish imkonini beradi. Topshiriqdagi ortiqcha tafsilotlar esa asosiy o'quv vazifasini tushunishga xalaqit bermasligi kerak.

Vaziyatlarni tahlil qilishda kuzatilgan ma'lumot bilan taxminni farqlashga alohida e'tibor qaratiladi. Masalan, tasvirda yo'l chetida turgan transport vositasi ortidagi hudud to'liq ko'rinmasligi mumkin. Bunday holatda bo'lajak haydovchi

ko'rinmayotgan joy haqida qat'iy xulosa chiqarish uchun yetarli ma'lumot yo'qligini anglab yetishi zarur. Muhokama davomida qaysi belgilar aniq ko'rinayotgani, qaysi jihatlar noma'lumlighi va ushbu noaniqlik vaziyatni baholashga qanday ta'sir etishi aniqlanadi. Bu topshiriq ehtimoliy xavfni anglash hamda qarorda noaniqlikni hisobga olishga yo'naltiriladi.

Vaziyatli tahlilning pedagogik qiymati muhokamaning qanday tashkil etilishiga ham bog'liq. O'qituvchi topshiriqni taqdim etgach, ta'lim oluvchiga mustaqil kuzatish va dastlabki xulosasini shakllantirish imkonini berishi lozim. Shundan so'ng tanlangan javobning asoslari aniqlashtiriladi. "Qaysi belgi sizning xulosangizga asos bo'ldi?", "Qanday ma'lumot yetishmayapti?", "Vaziyat yana qanday rivojlanishi mumkin?" kabi savollar fikrlash jarayonini ochib berishga xizmat qiladi. Javobni izohlash davomida bo'lajak haydovchining vaziyatni tushunish darajasi va qoidalarini qo'llashdagi qiyinchiliklari ko'rinadi.

Videolavhalar asosida ishlash vaziyatning vaqt davomida o'zgarishini tahlil qilish imkonini beradi. Bunda lavhani muayyan nuqtada to'xtatib, keyingi rivojlanishning bir nechta ehtimoliy variantini muhokama qilish mumkin. Lavha davom ettirilgach, dastlabki taxminlar kuzatilgan voqea bilan solishtiriladi.

Muhokamada aynan qaysi belgilar to'g'ri talqin qilingani yoki e'tibordan chetda qolgani aniqlanadi. Shu bilan birga, videoda kuzatilgan yakun yagona mumkin bo'lgan natija sifatida qabul qilinmasligi kerak. Ta'limiy tahlil vaziyatning boshqa sharoitlarda qanday o'zgarishi mumkinligini ham ko'rib chiqishni talab etadi.

O'zaro o'xshash vaziyatlarni taqqoslash ham kasbiy fikrlashni rivojlantirish uchun qulay metoddir. Masalan, bir xil yo'l qismi tasvirlangan ikki topshiriqda ko'rinish sharoiti yoki harakat ishtirokchilarining joylashuvi o'zgartiriladi. Ta'lim oluvchi ushbu farqning vaziyatni baholashga qanday ta'sir etishini tushuntiradi. Natijada e'tibor tashqi o'xshashlikdan qaror uchun muhim bo'lgan belgilar tomon yo'naltiriladi. Bunday mashqlar o'zlashtirilgan bilimni yangi sharoitga ko'chirish, umumiy qoida bilan aniq vaziyat o'rtasidagi munosabatni anglashga yordam beradi.

Guruhli muhokamada bir vaziyatga doir turli mulohazalarni solishtirish mumkin. Ishtirokchilardan biri muhim belgilarni ajratadi, ikkinchisi ehtimoliy xavflarni izohlaydi, uchinchisi esa taklif etilgan xulosaning asoslarini tekshiradi. Vazifalar almashib borishi har bir ta'lim oluvchining tahlilning turli bosqichlarida ishtirok etishini ta'minlaydi. O'qituvchi fikrlarning dalillarga, tegishli qoidalarga va vaziyat sharoitiga muvofiqligini muhokama markazida saqlaydi. Shu tariqa kasbiy muloqot, fikrni aniq ifodalash va asosli e'tirozni qabul qilish ko'nikmalari rivojlanadi.

Raqamli simulyatorlar va modellashtirilgan topshiriqlar turli vaziyatlarni takroriy ko'rib chiqishga sharoit yaratadi. Ulardan foydalanishda har bir mashqning aniq pedagogik vazifasi belgilanishi zarur. Bir topshiriq muhim belgilarni vaqtida payqashga, boshqasi vaziyat rivojini taxmin qilishga, yana biri qarorning sababini tushuntirishga qaratilishi mumkin. Mashqdan keyingi muhokama esa bajarilgan

harakat bilan fikrlash jarayonini bog'laydi. Simulyatorda olingan natijalarni tahlil qilishda topshiriqning sharoiti va cheklovlari ham hisobga olinadi.

Xatolar bilan ishlashda ularning kelib chiqish sabablarini farqlash muhim ahamiyatga ega. Noto'g'ri xulosa muhim belgini ko'rmaslik, qoida mazmunini yetarli tushunmaslik, taxminni dalil sifatida qabul qilish yoki vaziyatning faqat bitta rivojlanish variantini hisobga olish bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Har bir holat turli pedagogik yordamni talab qiladi. Belgilarni ajratishda qiynalayotgan ta'lim oluvchiga kuzatish mashqlari, qoidani qo'llashda xato qilayotganiga esa o'xshash va farqli vaziyatlarni solishtirish topshiriqlari beriladi. Shunday yondashuv xatoni umumiy baholashdan uning aniq sababini bartaraf etishga o'tish imkonini yaratadi.

Kasbiy fikrlashni baholashda yakuniy javob bilan birga, unga olib kelgan mulohazalar ham ko'rib chiqilishi lozim. Baholash mezonlari sifatida muhim ma'lumotlarni ajratish, ehtimoliy xavflarni tushuntirish, muqobil holatlarni ko'rib chiqish va qarorni asoslash qobiliyatlaridan foydalanish mumkin. Ushbu mezonlar topshiriq bajarilishidan oldin tushuntirilsa, ta'lim oluvchi o'z faoliyatini nazorat qilish uchun aniq yo'nalishga ega bo'ladi. Turli topshiriqlarda kuzatilgan natijalarni solishtirish esa fikrlashdagi o'zgarishlarni mazmunan baholashga yordam beradi.

Vaqt omilini topshiriqlarga kiritish tayyorgarlik darajasiga mos amalga oshirilishi kerak. Dastlab ta'lim oluvchiga vaziyatni batafsil o'rganish va fikrini tushuntirish uchun yetarli imkoniyat beriladi. Tahlil tartibi o'zlashtirilgach, ma'lumotlarni ajratish va qarorni asoslash tezligi ham kuzatiladi. Bunda topshiriqni tez bajarish uning to'g'ri tushunilgani bilan birgalikda baholanadi. Murakkablikni oshirishning asosi ta'lim oluvchining avvalgi vazifalarda ko'rsatgan tayyorgarligi bo'lishi lozim.

Kasbiy fikrlashning axloqiy jihati qarorning boshqa harakat ishtirokchilariga ta'sirini anglashda namoyon bo'ladi. Vaziyatlar muhokamasida piyodalar, yo'lovchilar va boshqa haydovchilarning ehtimoliy harakatlarini hisobga olishga e'tibor qaratiladi. Shu orqali bo'lajak haydovchi o'z qarorini umumiy harakat sharoiti bilan bog'lashni o'rganadi. Mas'uliyat, ehtiyotkorlik va o'z harakatini nazorat qilish mazkur tahlilning mazmuniga singdiriladi. Bu fazilatlar texnik bilimlarning kasbiy xulq bilan bog'lanishiga xizmat qiladi.

Mashg'ulot yakunida qisqa yozma yoki og'zaki o'zini tahlil qilish topshirig'idan foydalanish mumkin. Unda ta'lim oluvchi dastlab nimani payqaganini, xulosasiga qaysi ma'lumot asos bo'lganini va muhokamadan so'ng fikrida qanday o'zgarish yuz berganini bayon qiladi. O'qituvchi esa aniq mulohaza yoki harakatga doir fikr-mulohaza beradi. Masalan, muhim belgilar to'g'ri ajratilgan bo'lsa-da, vaziyatning muqobil rivojlanishi yetarli hisobga olinmagan bo'lishi mumkin. Keyingi topshiriq aynan shu ehtiyojga mos tanlanib, kasbiy fikrlashni rivojlantirish jarayonining davomiyligi ta'minlanadi.

Xulosa

Yo'l-transport vaziyatlarini tahlil qilish bo'lajak haydovchilarning xavfni anglash, vaziyat rivojini oldindan ko'rish va asosli qaror qabul qilish ko'nikmalarini

rivojlantirishga xizmat qiladi. Vaziyatli topshiriqlar nazariy bilimlarni amaliy sharoit bilan bog'lab, kasbiy fikrlash mustaqilligi va mas'uliyatini shakllantirish imkonini beradi.

Tavsiyalar

1. Vaziyatli topshiriqlarni tayyorgarlik darajasiga mos tanlab, ularning murakkabligini bosqichma-bosqich oshirish.
2. Videolavhalar, yo'l sxemalari va simulyatorlardan foydalanib, vaziyatning turli rivojlanish ehtimollarini muhokama qilishni yo'lga qo'yish.
3. Baholashda qarorning asoslanganligi, xavfni aniqlash va o'z xatosini tahlil qilish mezonlariga e'tibor qaratib, muntazam fikr-mulohaza berish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Soliyev R. X., Xolmirzayev J. Z., Nasriddinov A. Sh. Yo'l harakati qoidalari va harakat xavfsizligi asoslari. — Toshkent: Navro'z, 2020. api.ziyonet.uz
2. Qulmuhamedov J. R. va boshq. Yo'l harakati qoidalari va xavfsizligi: o'quv qo'llanma. — 2017. library.ziyonet.uz
3. Azizov Q. X. Harakat xavfsizligini tashkil etish asoslari. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2009. — 244 b. lib.bimm.uz
4. Xodjaboyev A., Husanov I. Kasbiy ta'lim metodologiyasi. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2007. — 192 b. akbt.urdu.uz
5. Avazboyev A. I., Ismadiyarov Y. U. Kasbiy pedagogika. — Toshkent: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2014. — 320 b. jdpu.uz